

दुग्ध विकास नीति, २०६४
नेपाल सरकारबाट मिति २०६४/०६/१३ मा स्वीकृत

१. पृष्ठभूमि

नेपालमा गाई तथा भैंसी पालन व्यवसाय परम्परागतरूपमा संचालन हुँदै आएको छ । देशको भौगोलिक परिवेश, पशुपालनमा आधारित कृषि प्रणाली, पशुपालन व्यवसायमा कृषकहरूको परम्परागत संलग्नता एवं अनुभव गाई, भैंसीको वर्तमान उत्पादकत्व वढाउन सकिने उच्च संभाव्यता, दुग्ध प्रशोधन उद्योगहरूको विकास आदि कारणले दुग्ध क्षेत्रको दीर्घो विकास मार्फत गरिवी निवारणमा सघाउ पुऱ्याउन सकिने प्रचुर सम्भावना रहेको छ ।

परम्परागत निर्वाहमूखी पशुपालन पेशालाई मर्यादित, आयमुलक, प्रतिस्पर्धी र व्यवसायमुलक पद्धतिमा रूपान्तरण गर्न स्वच्छ एवं गुणस्तरीय दूध उत्पादनको महत्ववारे कृषकहरूमा चेतनाको साथै आवश्यक पशुसेवा कमी, दूध उत्पादनमा मौसमी कारणले दूध विदा लगायतका समस्या, भौगोलिक विकटताका कारण बजार सम्म दूध ढुवानीको समस्या, दूध उत्पादन तथा संकलनमा संलग्न दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्थाहरूको कमजोर आर्थिक एवं व्यवस्थापकीय क्षमता, आधुनिक दुग्ध पदार्थ उत्पादन गर्ने भौतिक पूर्वाधार, प्रविधि एवं दक्ष जनशक्तिको कमी, उपभोक्ताहरूमा गुणस्तरीय दूध एवं दुग्ध पदार्थहरूको उपभोग वारे जनचेतनाको कमी आदि समस्याहरू दुग्ध क्षेत्रको समुचित विकासमा अवरोधको रूपमा विद्यमान रहेका छन् ।

आय तथा रोजगारीमुलक दुग्ध व्यवसायको विकास गरी गरिवी निवारण गर्ने कार्यमा सहयोग पुऱ्याउन उन्नत जातका पशुपालनमा लगानी गरी उत्पादन र प्रशोधन स्वदेशमै गरि विदेशबाट आयातित दूध तथा दुग्ध पदार्थहरू प्रतिस्थापन गर्दै दुग्ध विकासलाई सफल एवं उपलब्धीमुलक बनाउन यसको स्पष्ट लक्ष्य किटानकासाथ कार्यहरू अघि बढाउन दुग्ध विकास नीति, २०६४ तर्जुमा गरि लागु गर्न आवश्यक देखिएको छ ।

अतः दुग्ध क्षेत्रको समग्र विकासको लागि बीस वर्षे दीर्घकालिन कृषि योजना, राष्ट्रिय कृषि नीति, २०६१, राष्ट्रिय दूध बजार व्यवस्था एवं रणनीति, २००१, कृषि व्यवसायको प्रवर्द्धन नीति, २०६३ को भावना अनुरूप नेपाल सरकारले दुग्ध विकास नीति, २०६४ स्वीकृत गरेकोछ ।

२. दृष्टिकोण

सरकारी, सहकारी तथा निजी क्षेत्रको सहभागितामा दुग्ध उत्पादन क्षेत्रलाई व्यावसायिक गुणस्तरीय एवं प्रतिस्पर्धात्मक व्यवसायको रूपमा विकास गरी रोजगारी अभिवृद्धि एवं गरिवी निवारणमा योगदान पुऱ्याउनुका साथै उच्च गुणस्तरका दूध तथा दुग्ध पदार्थ उपभोक्ताहरूलाई सर्वसुलभ रूपमा उपलब्ध गराउने प्रयास एवं कार्यक्रमलाई एक अर्काको परिपूरकको रूपमा विस्तार गरी राष्ट्रिय आर्थिक विकासमा गुणात्मक योगदान गर्ने यस नीतिको दीर्घकालीन दृष्टिकोण रहकोछ ।

३. उद्देश्य: यस नीतिका उद्देश्यहरू देहाय वमोजिम रहेका छन् ।

- (क) ग्रामीण क्षेत्रमा दुधको उत्पादन तथा उत्पादकत्व वढाउने,
- (ख) दूध तथा दुग्ध पदार्थको उत्पादनलाई व्यवसायिक र प्रतिस्पर्धी बनाउदै दूध संकलन ढुवानी व्यवस्था एवं प्रशोधन उद्योगहरूको विस्तार गर्ने ,

- (ग) आन्तरिक बजारको सम्भाव्यताको आधारमा दुग्ध पदार्थको विविधिकरण गरि आयात प्रतिस्थापन र दूध तथा दुग्ध पदार्थलाई निकासीयोग्य वस्तुको रूपमा विकास गर्ने र
- (घ) दूध तथा दुग्ध पदार्थको गुणस्तर सुधार एवं नियमन गरी सर्वसुलभ रूपमा उपभोक्तालाई उपलब्ध गराउने ।

४. नीति: प्रस्तुत उद्देश्य प्राप्तिका लागि निम्न नीतिहरु अवलम्बन गरिनेछन्

४.१ ग्रामीण क्षेत्रमा दूधको उत्पादन तथा उत्पादकत्व बढाउनका लागि अवलम्बन गरिने मार्गदर्शक नीतिहरु

- (क) ग्रामीण क्षेत्रमा उत्पादित दूधलाई शहरी क्षेत्रमा पुऱ्याई दुग्ध व्यवसायलाई ग्रामीण क्षेत्रमा गरिवी निवारण गर्ने प्रमुख आधारको रूपमा विकसित गर्दै लैजाने ।
- (ख) उन्नत नश्लका पशुहरुको उत्पादनमा बुद्धि गर्न उपयुक्त पकेटहरुमा नश्ल सुधार, उन्नत तथा उत्पादक स्थानीय नश्लका पशुहरुको संरक्षण, संवर्द्धन र प्रवर्द्धनका लागि सहकारी, समुहगत तथा निजी व्यवसायीलाई परिचालन गरी श्रोत केन्द्रहरु विकास गरिनेछ,
- (ग) पशु स्वास्थ्य संरक्षण एवं रोग नियन्त्रण सेवालाई विस्तार एवं प्रभावकारी बनाईनेछ ।
- (घ) पशुपालनको लागि वर्षैभरी चरण तथा आहारको व्यवस्था गरिनेछ ।
- (ङ) पशुधनको बीमा सेवा उपलब्ध तथा विस्तार गर्न सहकारी संस्था / समुहलाई परिचालन गर्ने र यस्ता संस्था / समुह मार्फत् कृषकले गराएको बीमाको प्रिमियमा नेपाल सरकारले छुट दिन सक्नेछ ।
- (च) दूधालु पशुहरु खरीद गर्ने कृषकहरुलाई सरल रूपमा सहूलियत ऋण उपलब्ध गराउन बैकहरुलाई उत्प्रेरीत गरिनेछ ।
- (छ) सुख्खा याममा पनि दूधको उत्पादन बढाउन उपयुक्त पशु आहार, प्रजनन तथा घांसवाली प्रविधिको विकास गरिनेछ ।
- (ज) पशुपालन मार्फत आय आर्जनका लागि विशेषतः महिला एवं दलित तथा पिछडिएका वर्गलाई विना धितो सहूलियत व्याज दरमा समुहगत रूपमा ऋण र प्राविधिक सेवा उपलब्ध गराउन प्रोत्साहन गरिनेछ ।
- (झ) दूध उत्पादनका दृष्टिले बढी सम्भाव्यता भएका जिल्लाहरुलाई प्राथमिकता दिई त्यस्ता जिल्लाका किसानलाई बढि दूध उत्पादन गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ ।
- (ञ) ग्रामिण क्षेत्रका उत्पादित दूधको संकलन क्षेत्र अझ प्रभावकारी रूपले विस्तार गर्न मोटरवाटो पुगेको ठाँउहरुमा दूध चिस्यान केन्द्रहरुको समेत विस्तार गरिनेछ ।

४.२ दूध तथा दुग्ध पदार्थको उत्पादनलाई ब्यावसायिक र प्रतिष्पर्धी बनाउदै दूध संकलन, ढुवानी व्यवस्था एवं प्रशोधन उद्योगहरुको विस्तार गर्न अवलम्बन गरिने मार्गदर्शक नीतिहरु ,

- (क) सरकारी, क्षेत्रमा स्थापना भएका दुध चिस्यान केन्द्र तथा दुग्ध उद्योगहरुमा उपयोग हुने विद्युत महसुलमा सहूलियतको व्यवस्था गरिनेछ ।
- (ख) सरकारी, सहकारी तथा निजी क्षेत्रवाट दूध तथा दुग्ध पदार्थ उत्पादन,संकलन, प्रशोधन र विक्री वितरण गर्ने कार्यमा उपयोग हुने राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्डले तोकेका मेशिन तथा उपकरणहरुको पैठारीमा भन्सार सहूलियतको व्यवस्था गर्ने छ ।
- (ग) दूध तथा दुग्ध पदार्थका एवं वितरणमा प्रयोग हुने सवारी साधनहरुको आवागमनलाई अत्यावश्यक सेवा सरह प्राथमिकता दिइनेछ ।

- (घ) दुग्ध उद्योगहरूलाई आन्तरिक/बाह्य संयुक्त लगानीमा धुलो दूध उत्पादन लगाएतका मूल्य अभिवृद्धि हुने अन्य दुग्ध उद्योग स्थापना एवं संचालन गरी यस्ता वस्तुको आयात प्रतिस्थापन तथा निर्यात प्रोत्साहित गर्नुका अतिरिक्त वेवी फुड आदि वनाउने उद्योगहरूलाई प्रोत्साहित गरिनेछ ।
- (ङ) दुग्ध उद्योगहरूलाई गुणस्तरयुक्त आधुनिक एवं परम्परागत दुग्ध पदार्थ उत्पादनको विविधिकरण गर्न क्षमता विकासका लागि सहूलियतपूर्ण ऋण तथा प्राविधिक सहयोग पुर्याइने छ ।
- (च) हिमाली क्षेत्रमा बसोबास गर्ने कृषकहरूको मुख्य पेशा चौरीपालन भएको हुँदा उनीहरूको जीवनस्तर सुधारको लागि नेपालको विशेष पहिचान रहेको याक चिजलाई उत्पादनको रूपमा विकास गर्न सहूलियतपूर्ण ऋण एवं प्राविधिक सहयोग पुर्याउनुको साथै गाईको दूधबाट चिज उत्पादन गर्न सहकारी/निजी क्षेत्रलाई क्षमता विकासको लागि सहयोग पुर्याइनेछ ।
- (छ) दुग्ध उद्योगहरूको लागि आवश्यक प्राविधिक जनशक्तिको विकास गर्न दुग्ध अध्ययन/तालिम संस्था (Dairy Institute Training Center) को स्थापना गरी यस सम्बन्ध अध्ययन तथा तालिमको व्यवस्था गरिनेछ ।
- (ज) दुग्ध क्षेत्रमा संलग्न प्राविधिक तथा व्यवस्थापन तर्फका कर्मचारीको दक्षता अभिवृद्धि गरिनेछ
- (झ) दूध उत्पादन, प्रशोधन तथा दूध पदार्थ विविधिकरणका लागि उपयुक्त प्रविधिको अनुसन्धान तथा विकास गरिनेछ ।
- (ञ) सहकारी तथा निजी क्षेत्रबाट दुग्ध प्रविधिको अनुसन्धान तथा विकासमागरिने खर्चमा कर प्रयोजनको लागि खर्च लेख्ने पाउने सुविधाको साथै अन्य उपयुक्त प्रोत्साहन सम्बन्धी व्यवस्थाहरू गरिनेछ ।
- (ट) बाखाको दूध उत्पादन गरी सोबाट चिज तथा अन्य दुग्ध पदार्थ उत्पादन गर्न आवश्यक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गरिनेछ ।

४.३ आन्तरिक तथा बाह्य बजारको संभाव्यताको आधारमा दुग्ध पदार्थको विविधिकरण गरी आयात प्रतिस्थापन गर्न र दूध तथा दुग्ध पदार्थलाई निकासी योग्य वस्तुको रूपमा विकास गर्न अवलम्बन गरिने मार्गदर्शक नीतिहरू

- (क) दूध तथा दुग्ध पदार्थको मूल्य निर्धारणमा खुला बजार नीति अवलम्बन गरिनेछ ।
- (ख) दूध तथा दुग्ध पदार्थका बजारको नियमित अनुगमन एवं अध्ययन गरी मूल्य, माग र आपूर्तिको सूचना संकलन, विश्लेषण एवं प्रवाह गरीनेछ ।
- (ग) पूर्णतः स्थानीय दूधको उपयोग गरी दूध तथा दुग्ध पदार्थहरू उत्पादन गर्न तोकिएका क्षेत्रका दुग्ध उद्योगहरूलाई निश्चित अवधिका लागि आयकर छुटको व्यवस्था गरिनेछ ।
- (घ) दुग्ध तथा दुग्ध पदार्थको प्याकेजिङको लागि स्वदेशमा उत्पादन नहुने प्रिन्टेड प्याकेजिङ सामानहरू पैठारी गर्दा त्यस्तो पैठारीमा भन्सार सहूलियतको व्यवस्था गर्न सकिनेछ ।
- (ङ) दूधको गुणस्तर सुधारको लागि गुणस्तरीय दुग्ध पदार्थ उत्पादनको महत्व, आवश्यकता र प्रविधिबारे कृषक एवं उद्यमीहरूमा जनचेतना अभिवृद्धि गरिनेछ ।
- (च) दूधको निर्यातलाई सहज तुल्याउन द्विपक्षीय र क्षेत्रीय तहमा बजार पहुँचको लागि भन्सार र गैर भन्सार अवरोध हटाउन प्रयास गरिनेछ ।

४.४ दूध तथा दुग्ध पदार्थको गुणस्तर सुधार एवं नियमन गरी उपभोक्ताहरूलाई सर्वसुलभ रूपमा उपलब्ध गराउन अवलम्बन गरिने मार्गदर्शक नीतिहरू,

- (क) दूध तथा दुग्ध पदार्थहरू बढी उपभोग गर्ने बानी बसाल्न (Food Habit Promotion) उपभोक्तहरूमा जनचेतना मूलक प्रचार प्रसार गरिनेछ ।
- (ख) उपभोक्तहरूको हितलाई ध्यानमा राखी बजारमा बिक्री वितरणको लागि भएका दूध तथा दुग्ध पदार्थहरूको नियमित गुणस्तर अनुगमन गर्ने । यी वस्तुहरूको भण्डारण तथा भण्डारण गर्ने विधि, उपभोग गर्ने अवधि, उपभोग गर्ने विधि आदिवारे समेत उपभोक्ताहरूलाई जनचेतना दिईनेछ ।
- (ग) दूध तथा दुग्ध पदार्थहरूको गुणस्तर निर्धारण पूनरावलोकन गरी अद्यावधिक गरिनेछ ।
- (घ) दूध तथा दुग्ध पदार्थको उपयुक्त प्याकिङ्ग मापदण्ड तयार गरी लागू गरिनेछ ।
- (ङ.) दूध चिस्यान केन्द्र र दुग्ध प्रशोधन कारखानाहरूमा दूध संकलन एवं प्रशोधन आचारसंहिता (Code of Practice) लागू गरिनेछ ।
- (च) दूध तथा दुग्ध पदार्थको गुणस्तर सुनिश्चितताको लागि विभिन्न तहमा प्रयोगशालाहरूको व्यवस्था/सुदृढिकरण गरिनेछ ।

५. संस्थागत व्यवस्था

- (क) राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्डलाई दुग्ध क्षेत्रको विकासको लागि नीति निर्माण र तत्सम्बन्धी विकास योजना तर्जुमा अनुगमन तथा नियमन गर्न कृषक एवं उद्यमीहरूको संस्थागत प्रतिनिधित्व हुने गरी एक सवल संस्थाको रूपमा विकसित गरिनेछ ।
- (ख) दूग्ध विकासको क्षेत्रमा योजना तर्जुमा, लगानी, अनुगमन, नियमन, अध्ययन र विकासका लागि राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्डको क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ ।
- (ग) सरकारी, सहकारी र निजी दूग्ध उद्योगहरूलाई राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्डले सूचिकृत गर्नुका साथै उद्योगले बिक्री गरेको प्रति लिटर दूधमा सेवा शुल्क लिई” दुग्ध कोष र उद्योगले खरिद गरेको प्रति लिटर दुग्धमा सेवा शुल्क लिई “दुग्ध कोष” स्थापना गर्ने । उक्त कोषको रकम दुग्ध क्षेत्रको समग्र विकास एवं विस्तारमा खर्च गरिनेछ ।
- (घ) राष्ट्रिय दुग्ध सुचनाको लागि तथ्यांक एवं सुचनाहरूको व्यवस्थापन प्रणालीको विकास गरी दूध उत्पादन, संकलन, प्रशोधन, मूल्य, माग, आपूर्ति तथा गुणस्तर आदि सम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय तथ्यांक तथा सूचनाहरू संकलन गरिनेछ ।
- (ङ.) दूध उत्पादक सहकारी संघ/संस्थाको प्राविधिक एवं व्यवस्थापकीय क्षमता अभिवृद्धि गर्न सहयोग पुऱ्याइनेछ ।

(६). कार्यान्वयन तथा अनुगमन व्यवस्था

- (क) यस नीतिको कार्यान्वयन एवं अनुगमनको व्यवस्था राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्डले स्वयं वा अन्य सम्बन्धित निकायहरूको सहयोगमा गर्ने/गराउनेछ ।
- (ख) यस नीतिमा व्यवस्था गरिएका प्रावधानहरूको कार्यान्वयन गर्न राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्डले आवश्यकता अनुसार कार्यविधि अपनाई लागू गर्नेछ ।
- (ग) यस नीतिमा उल्लेखित व्यवस्थाहरू कार्यान्वयनको लागि वर्तमान कानुनी प्रावधानहरूलाई आवश्यक परिमार्जन गर्न राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्डले पहल गर्नेछ ।

दुग्ध विकास नीति कार्यन्वयनसंग सम्बन्धित विभिन्न निकायहरु

निकायहरु	जिम्मेवार विषय	कैफियत
कृषि विकास मन्त्रालय	नीति निर्माण, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन एवं सहजिकरण ।	
अर्थ मन्त्रालय	कर, भन्सार तथा अन्य छुटको व्यवस्था	
राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्ड	अध्ययन, नीति निर्माण तथा परिमार्जन, नीति कार्यन्वयनको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन ।	
नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद	दुग्ध पदार्थ विविधिकरण, कम लागतमा दूध उत्पादन प्रविधिको अनुसन्धान तथा विस्तार, सुख्खा र दूध बढी उत्पादन हुने मौसममा उत्पादन हुने दूधको भिन्नतालाई कम गर्न अध्ययन तथा अनुसन्धान ।	
पशु सेवा विभाग	गुणस्तर युक्त दूध उत्पादनको लागि आवश्यक प्राविधिक सेवाको साथै पशु आहार, पशु चिकित्सा तालीम एवं व्यवस्थापन तथा लागत मूल्य घटाउने कार्यक्रम ।	
खाद्य प्रविधी तथा गुण नियन्त्रण विभाग	गुणस्तर परिमार्जन, निर्धारण, गुणस्तर अनुगमन एवं निर्देशन	
सहकारी विभाग	दुग्ध सहकारीको विकास, विस्तार, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन	
उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय	दुग्ध उद्योगहरुको स्थापनामा सहजीकरण गर्ने र दूध तथा दुग्ध पदार्थहरुको साथै मेशिन एवं उपकरणहरुको आयात निर्यातमा सहजीकरण ।	
कृषि विकास बैक	दूध उत्पादक कृषकहरुका साथै दुग्ध उद्यमीहरुलाई ऋणको व्यवस्था ।	
दुग्ध विकास संस्थान	दुग्ध व्यवसाय विस्तार तथा गुणस्तरयुक्त दुग्ध पदार्थ उत्पादन विविधिकरण ।	
केन्द्रिय दुग्ध सहकारी संघ	दुग्ध सहकारीहरुको विकास विस्तार तथा सुदृढिकरण, तालीम, सहकारी स्वरूपमा दुग्ध प्रशोधन कारखानाहरुको स्थापना तथा सञ्चालन ।	
नेपाल डेरी एसोसियसन	समस्या पहिचान, दूग्ध व्यवसाय विस्तार तथा गुणस्तयुक्त दुग्ध पदार्थ उत्पादन विविधिकरण, दुग्ध उद्योगहरुमा व्यवहारिक संहिता लागू तथा अनुगमन।	
सहकारी विकास बोर्ड	सहकारी नीति समयानुसार परिमार्जन, दुग्ध सहकारीहरुको सुदृढिकरण, दुग्ध प्रशोधन कारखानाहरुको स्थापना तथा सञ्चालन, सहकारी स्वरूपमा ।	